

वर्ष : १५ □ अंक : २

सौर माघ, शके १९३७
(जानेवारी, २०१६)

वार्षिक वर्गणी : ₹ ३०

पर्यावरणाशी कृतिशील नातं

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

भूमिका

'निसर्गस्नेही जीवनशैली' आणि 'पर्यावरणस्नेही विकासनीती' ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीनं विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

शब्द बापुडे केवळ वारा !

जागतिक तापमानवाढ कमी व्हावी, आणि हवामानबदलाचे दुष्परिणाम सौम्य व्हावेत ह्यासाठीचे उपाय निश्चित करण्यासाठी जगातल्या साऱ्या राष्ट्रांनी गेल्या महिन्यात पॅरिसमध्ये रात्रंदिवस चर्चा करून जो काही अंतिम निर्णय केला, त्याचं वर्णन केवळ ह्याच शब्दांत करता येऊ शकतं.

खरी गोष्ट अशी आहे की, आजच्या विकासधुंद जगात वरील दोन उद्दिष्टांसाठी कुणालाच प्रत्यक्षात काही करायचं नाहीये; पण, आपणच पर्यावरणाचे कैवरी आहोत असं दाखवायचं मात्र आहे. जे विकसित देश आहेत, त्यांनी दोनशे वर्षे खनिज ऊर्जाचा अनिर्बंध वापर केला, आणि आपला 'विकास' साधला. आता विकसनशील देशांना—विशेषतः भारत आणि चीन ह्यांना—आपला तसा 'विकास' करून घ्यायचा आहे. त्यासाठी त्यांनीही खनिज ऊर्जाचा तसाच अनिर्बंध वापर चालवला आहे. चीननं गेल्या दशकात सप्ताहाला एक—वर्षाला ५०—ह्या वेगानं कोळशावरची औष्णिक वीजकेंद्रे उभी केली. त्यामुळे चीनच्या पर्यावरणाचं काय झालं, हे काही वर्षांपूर्वी ग.सं.मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'लाल चीन—काळा चीन' ह्या लेखमालेत आपण वाचलंच. गेल्या महिन्यात ३ दिवस बीजिंग ह्या राजधानीच्या शहरातील व्यवहार बंद ठेवावे लागले होते, ते ही अशा प्रदूषणामुळे. उत्पादन, वाहतूक, दैनंदिन जीवन ह्यांसाठीचा भारताचाही खनिज तेलाचा आणि दगडी कोळशाचा वापर हा जागतिकीकरणामुळे सुरु झाला तेव्हापासूनची दोन दशकं सातत्यानं वाढतच आहे.

जेव्हा आंतरराष्ट्रीय परिषदांसाठी ही सर्व राष्ट्रं एकत्र येतात, तेव्हा

स्वाभाविकच परस्परांवर दोषारोप करण्याव्यतिरिक्त काहीही घडत नाही. विकसनशील राष्ट्रांनी विकसित राष्ट्रांच्या दोनशे वर्षांच्या ऊतमाताकडे बोट दाखवून ते हवामान-बदलामागचे खरे गुन्हेगार आहेत असं म्हणायचं; तर, विकसित राष्ट्रांनी विकसनशील राष्ट्रांच्या सध्या प्रचंड वेगानं वाढणाऱ्या ऊर्जा वापराकडे—पर्यायानं कर्बोत्सर्गाकडे—बोट दाखवायचं. अमेरिकेनं चीन हा सर्वाधिक कर्बोत्सर्जक देश बनल्याचा आरोप करायचा; तर, चीननं आपला 'दरडोई कर्बोत्सर्ग' अमेरिकेपेक्षा खूप कमी असल्याचं दाखवून तो टोलवायचा. विकसनशील राष्ट्रांनी 'स्वच्छ तंत्रज्ञान फुकटात/सवलतीत घा' अशी मागणी करायची; नि विकसित देशांनी ती किंमत मोजावी लागू नये म्हणून घासाधोस करायची. विकसनशील राष्ट्रांनी 'तुम्ही प्रचंड ऊर्जा वापरून तुमचा विकास करून घेतलात; आता आम्हाला आमचा विकास करून घेण्यासाठी ऊर्जेची गरज असताना तापमानवाढीकडे बोट दाखवून तुम्ही आमच्यावर बंधनं लादू पाहता' अशी (न्याय्य?) भूमिका घ्यायची. 'मैं नहीं, तू' हे वचन एका उच्च भावनिक अर्थकडे निर्देश करतं : इथे त्याचा विकृतच आविष्कार पाहायला मिळाला! अशा परिषदांच्या अखेरीस निष्पन्न काय होतं; तर, 'विकास' मागील पानावरून पुढे चालू! कुणाचा तरी कर्बोत्सर्ग थोडा कमी होतो; पण, कुणाचा प्रचंड वाढून एकूणतः कर्बोत्सर्ग वाढतोच. क्योतो करार होऊन सुद्धा गेल्या २० वर्षांत तो अशाच प्रकारे ३०० भाग प्रतिदशलक्षां-वरून वाढून आता ४०० भा.प्र.द. इतका झाला आहे. पॅरिस-परिषदेनंतरही हे असंच चालू राहणार हे सांगण्यासाठी कोणा राजकीय विश्लेषकाची वा

भविष्यवेत्याची गरज नाही. एकदा आपण 'विकास म्हणजे उपभोग / उत्पादन / GDP ह्यांमधली अनिर्बंध वाढ' ही व्याख्या शिरोधार्य मानली की, हे असंच होणं अपरिहार्य आहे. त्या प्रक्रियेच्या विविध प्रकारांच्या किमती आपण व्यक्ती, कुटुंब, समाज, राष्ट्र आणि पर्यावरण ह्या सर्व स्तरांवर आजही मोजतो आहोत, आणि भविष्यातही त्या मोजाव्या लागणार आहेत. जेवढा 'विकास' अधिक तेवढ्या ह्या किमतीही अधिक.

आपण हॉटेलात मेजवानी झोडण्यासाठी जातो आणि मागचापुढचा कसलाही विचार न करता खातो-पितो. त्याचे पैसे मोजण्याची वेळ येते, तेव्हा डोळे पांढरे होतात. १९वें आणि २०वें शतक हे असं मेजवानी झोडण्याचं होतं. आता २१वें शतक असणार आहे तिची किंमत मोजण्याचं.

चला, ह्या किमती मोजण्यासाठी मनोमन तयार राहू या. ह्या किमती मोजताना आपली मूळ चूक लक्षात येऊन आपल्या जगण्या-

वागण्यात आपण काही सुधारणा केली, तर 'वाइटातून काही तरी चांगलं' असं म्हणता येईल. 'आम्हीच का सुधारणा करायची—त्यांनी का नाही' ('मैं नहीं, तू!') अशी 'न्याय्य' भूमिका आपण घेतली, तर तेवढीही चांगलं घडण्याची आशा धरायला नको.

पण, चांगलं होवो अथवा वाईट : 'पृथ्वी एक आहे' हा धडा दोन्ही वेळेस मिळेलच मिळेल. कदाचित भावी पिढ्यांचा अतिरेकी व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद त्यामुळे कमी होईल!

अभिनंदनीय; पण...

अशा प्रकारचा व्यक्तिवाद वाढवणं हे प्रचलित विकासनीतीचं एक महत्त्वाचं धोरण असतं. उत्पादनवाढ हे मूळ धोरण, नि मग ती उत्पादन खपावीत ह्यासाठी नवनवे ग्राहक मिळवणं हे त्याचं उपधोरण. असे नवनवे ग्राहक मिळवण्याचा एक मार्ग म्हणजे व्यक्तिवादाला खतपाणी घालणं. पूर्वी दूरभाष 'घराचा', म्हणजेच कुटुंबाचा असायचा : ४-५ जणांत एक. अशांनं 'विकास' कसा होणार? म्हणून मग 'प्रत्येकाचा स्वतंत्र मोबाईल' अशी प्रथा रुजवायची. म्हणजे मार्केट एकदम ५ पटींनी वाढणार. मग, अधिकाधिक स्मार्ट संच बाजारात आणत राहणं; एका व्यक्तीचेच २-३ संच असण्याला प्रोत्साहन देणं... हे पुढचे टप्पे.

उपभोगप्रवण बनलेला समाज मग स्वेच्छेनंच त्या दिशेत पुढे जात राहतो.

तीच गोष्ट मोटारीची. पूर्वी मोटार ही कुटुंबाची असायची. मग, उत्पादन वाढवून 'प्रत्येकाची स्कूटर / मोटार-सायकल' असा व्यक्तिवाद आला. दरम्यान, 'कुटुंबातल्या एकांनंच कमवायचं' ही प्रथा संपून 'प्रत्येकानं पैसे कमवायचं' असा वेगळ्या प्रकारचा

व्यक्तिवाद ('स्वातंत्र्य!') सुरु झाला. त्यातून 'प्रत्येकाची वेगळी दु/चारचाकी' अशी प्रथा रूढ झाली. ('आम्हाला परवडते तर आम्ही का नाही घ्यायची?')

अशा प्रकारचा अतिरेकी व्यक्तिवाद अखेर बूमरंगसारखा आपल्यावरच कसा उलटतो, हे दिल्लीनं दाखवून दिलं. तिथे वाहनजन्य प्रदूषण इतकं झालं की, कोणत्याही एका दिवशी निम्मीच वाहनं रस्त्यावर येतील हे बघणं आवश्यक बनून गेलं. वास्तविक दीड-दोन दशकांपूर्वी अनिल अगरवालांनी ह्याच मुद्द्यावर लढा देऊन दिल्लीतलं प्रदूषण कमी केलं होतं. पण, एवढ्या कमी काळात पुन्हा तीच स्थिती येऊन टपली. आता अरविंद केजरीवालांनी एक अभिनंदनीय निर्णय घेऊन ती पुन्हा सुधारणाचं विडा उचलला आहे.

सम-विषम क्रमांकांची व्यवस्था कायम चालू राहिल का, हे बघणं औत्सुक्याचं टरेल. विकासनीतीतल्या बदलामुळे परिस्थितीत झटकन् मोठी सुधारणा होते हे खरं असलं, तरी तो मार्ग मला कधीच 'अंतिम उपाय' म्हणून पटत नाही. उद्या दुसरा राज्यकर्ता आला की, तो लेखणीच्या एका फटक्यासारशी

हा निर्णय बदलू शकतो. तांत्रिक उपाय हे देखील अपुरेच असतात. गाड्यांची कार्यक्षमता वाढवणं, किंवा इथॅनॉलचा वापर करणं, हे उपाय नाहीत असं नाही; पण, इकडे कार्यक्षमता २ पट वाढते, तोवर तिकडे गाड्यांची संख्या २०० पट वाढते. म्हणजे प्रदूषणात १०० पट वाढच होते.

म्हणूनच, अंतिम किंवा स्थायी उपाय म्हणजे गाड्या ही गरज बनवणाऱ्या प्रचलित विकास-प्रतिमानाचाच त्याग. उद्योगीकरण-शहरीकरण ही दिशाच बदलणं. स्थानिकीकरणकडे जाणं. माणसांची काय किंवा मालाची काय : वाहतूक टाळणं. अ-नवीकरणक्षम ऊर्जाचा वापरच टाळणं.

राष्ट्र, समाज ह्या दिशेनं केव्हा पुढे जातील कुणास ठाऊक! पण, दरम्यान, 'सम्यक् विकासा'ची ही मूलतत्त्वं आपल्या व्यक्तिगत आचरणात उतरवायला काय आडकाठी आहे? निजी वाहन हवंच असेल, तर ते 'सायकल' हे का असू नये? तेही उत्तर 'अंतिम' नाहीच; पण, अंतिम उत्तराची ती सुरुवात तर निश्चितच आहे.

□ 'सत्य असल्यासाठी मी केले ग्वाही।' हा अग्रलेख उत्तम. आपण आपल्या विचारांची व कार्याची दिशा त्यातून कणखरपणे व्यक्त केली आहे. आपल्या भूमिकेला मी पूर्ण पाठिंबा देतो.

—कालिदास मराठे, फोंडा, गोंय

□ नोव्हेंबरच्या अंकाचे संपादकीय वाचले. श्री. दाते ह्यांना मोदीवरील टीका सहन झाली नाही, म्हणून त्यांनी आपल्यावर राग काढला. ह्यालाही असहिष्णुता म्हटल्यास अयोग्य होणार नाही. दुसऱ्याचे म्हणणे पटले नाही, तरी विचाराने त्याचा मुकाबला करणे, हे अलीकडे संपत चालले आहे. हमरीतुमरीचीच भाषा सर्व ठिकाणी ऐकू येते. आपण आपले कार्य चालू ठेवत आहात, हे योग्यच.

—डॉ. शरद प्रभुदेसाई, रत्नागिरी

□ ग.सं.च्या ऑगस्ट '१५च्या अंकाचे 'हिंदुत्व आणि प्रचलित विकास हे परस्पर-विरोधी' हे संपादकीय झेरॉक्स काढून कमीतकमी २५-३० स्वयंसेवक, अधिकारी व इतर हिंदू मित्रांना दिले. सर्वांचा प्रतिसाद एकच : Total silence. आपण आता मुळात हिंदूणच विसरतो आहोत. ते कशात असते, आहे हे आम्ही चंगळवादी, व्यापारी, पैशाच्या सृष्टिविनाशक संस्कृतीत विसरलो

आहोत. शाखा-संघ ते विसरतो आहे, ही सर्वांत मोठी शोकांतिका म्हणायला हवी. पण, तरीही, मी स्वयंसेवक आहे व दैनंदिन शाखेत जाऊन हा सृष्टिद्रोहाचा आंधळेपणा उघडा करीत राहीन.

१९२५पासून निदान २०००पर्यंत ही मंडळी हिंदू ऐक्याच्या मागे पूर्ण देहमनबुद्धी खर्च करून लागली होती. तुम्ही म्हणता तसे दीनदयाल एकात्म मानववादाचा रस्ता दाखवून गेले व मग दत्तोपंतांनी (टेंगडी) तो विस्तृत केला. त्यांनी अखेरपर्यंत दुनियेचा एक बाजार करण्याविरुद्ध जंग जंग पळडले. मला वाटते की, असे बरेच कार्यकर्ते असतील, जे ह्या बाजारीपणाच्या, सृष्टि-द्रोहाच्या विचारांशी सहमत नाहीत. पण, ते स्वतःला दुबळे समजून आवाज काढत नाहीत. ही कायरता आपले मूल्य वसूल केल्याशिवाय राहणार नाही.

विशेष प्रतिसाद

आक्षेपी पत्र : साक्षेपी उत्तर

ग.सं.च्या ऑगस्ट आणि नोव्हेंबर २०१५च्या अंकांच्या संपादकीय लेखांवर काही वाचकांनी सविस्तर प्रतिक्रिया लिहून ग.सं.च्या भूमिकेस पाठिंबा दिलेला आहे. आपली मतं आवर्जून कळविल्याबद्दल ह्या सर्व वाचकांचे मनःपूर्वक आभार. वाचकांची ही पत्रं इथे एकत्रपणे प्रकाशित करीत आहोत. —संपादक.

आज जगावर देकातें-बेकनप्रणीत द्वैती शास्त्रे अधिराज्य करीत आहेत. स्वत्व विसरलेल्या भारतात हिंदूंनी तीच फुलवली आहेत व तथाकथित विकासाचा हाच मार्ग स्वीकाराई मानला आहे. मग, साठे म्हणतात तशी, ह्यात कधीही भरून न जेणारी पृथ्वीची हानी झाली, तरी मतभिकारी भाजप तोच रस्ता धरून GDP वाढवण्यात शक्ती खर्च करणार व संघ हात चोळत बसणार, असे निराशाजनक, भेसूर चित्र आहे. संघाची मंडळी पण आधुनिकतेत रंगलेली दिसतात. संघाच्या वरिष्ठ, थोर मंडळींना भारतीय मार्ग पटलेला होता. पण, पुढे हिंदू व संघही हा मार्ग, भारतीय संस्कृती, इ. विषयी साशंक आहेत (विज्ञान व विदेशी दृष्टीमुळे.) दीनदयालजींना ते फक्त फोटोतच पूजतात. विवेकानंद म्हणाले की, आपल्याला अध्यात्माचा ठेवा जगाला वाटायचा आहे;

आहेत, त्यांना भेटताही येईल. मी छोटे उद्योग, छोटी शहरे ह्यांच्याच बाजूचा आहे (IIT शिकलेला व परदेशवारी केलेला असूनही.) पण, सत्ताधाऱ्यांना—हिंदुत्ववादी सत्ताधाऱ्यांना—तसे वाटत नाही. त्यामुळे, ते होत नाही तोवर तुमचा मार्ग—गर्दी, अमानवी शहरांपासून दूर जाऊन गावात राहण्याचा—मला योग्य वाटतो. आपले स्वातंत्र्य परत मिळवायचे. मी शहरात राहूनही आधुनिकता शक्य तितकी टाळतो.

—ग. दि. आपटे, पुणे ३८

□ अग्रलेख आवडला. मी रा.स्व. संघाचा निष्ठावान स्वयंसेवक आहे. नरेंद्र मोदींचाही मी चाहता आहे. त्यांनी कामाचा मारलेला झपाटा मला स्तिमित करतो.

ग.सं. हे स्वतंत्र विचाराचे वृत्तपत्र आहे, आणि जनतेला निसर्गविनाशापासून वाचविण्याचे प्रबोधनकार्य आपण चिकाटीने करीत आहात, म्हणून आपल्याबद्दल मला आदर आहे. अग्रलेखातील शेवटचे ३ परिच्छेद फार चांगले आहेत. 'जनता (पृष्ठ ४ वर)

गतिमान संतुलन
सौर माघ, शके १९३७ १

इंद्रिय-मनाचं संयमन

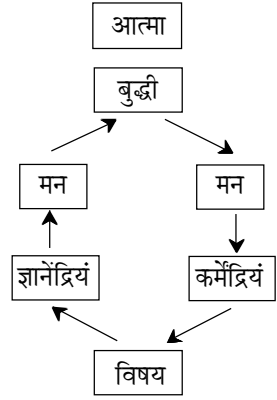
दिलीप कुलकर्णी

ज्ञानेंद्रियं आणि मन हे मिळून माणसाला उपभोगप्रवण बनवत असतात; तसं झाल्याचं माणूस जीवनाच्या अंतिम ध्येयापासून दूर जातो, नि त्याचं हे स्वखलन टाळण्यासाठी इंद्रियं आणि मन ह्यांचा संयम अत्यावश्यक असतो, हे गीतेच्या तत्त्वज्ञानात्मक सांगाव्याचं मध्यवर्ती सूत्र आहे, हे आपण गेल्या लेखांकात पाहिलं. ह्या विषयीच्या गीतेच्या प्रतिपादानामध्ये शिरण्यापूर्वी इंद्रियं, मन, बुद्धी आणि आत्मा ह्या चार घटकांबाबतची वस्तुस्थिती; त्यांची कार्यपद्धती जाणून घेणं आवश्यक आणि उपयुक्त ठरेल असं वाटतं. ह्या गोष्टी एकदा नीटपणे समजल्या की, गीता इंद्रिय-मनाच्या संयमाला सर्वाधिक महत्त्व का देते ह्याचा उलगडा होईल, आणि मग प्रत्येक वेळीं सर्व विवेचन करावं न लागता, ते ते श्लोक ह्या मध्यवर्ती सूत्राशी जोडले की काम भागेल.

तसं पाहिलं तर गीतेची मांडणी ही भारतीय तत्त्वज्ञानाचीच एका वेगळ्या प्रकारे केलेली प्रस्तुती आहे. गीता हे तत्त्वज्ञानाचं, उपनिषदांचं सार आहे, असं म्हणतात. 'गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तारैः' असं एके ठिकाणी म्हटलं आहे : एका गीतेचा अभ्यास केला म्हणजे पुरे; बाकी शास्त्रविस्ताराची गरजच काय?

असं असलं तरी गीता ज्याचं सार सांगते तो शास्त्रविस्तार नेमका काय आहे हे ठाऊक नसेल, तर गीतेचा सांगावा, त्याचं महत्त्व आपल्या ध्यानातच येणार नाही. त्यामुळे त्यातला आवश्यक तेवढा भाग गीता समजण्याच्या दृष्टीनं आपण

आधी समजून घेऊ या. भारतीय तत्त्वज्ञानाचं माणसाचं अस्तित्व दोन पातळीवर असल्याचं प्रतिपादन केलेलं आहे : एक, देह; आणि दुसरी, आत्मा. आत्मा हा स्वतः काहीच न करणारा असतो; पण, तो देहात असेल तरच देह काम करतो. देहाच्या माध्यमातून विविध कामं करताना माणसाचा—किंबहुना प्रत्येक प्राणिमात्राचा—हेतू काय असतो?—तो असतो आनंद मिळवण्याचा. ही एक मूलभूत प्रवृत्ती आहे. प्रत्येकालाच सुख किंवा आनंद हवा असतो : दुःख कोणालाच नको असतं. 'सुखार्थाः सर्वभूतानि मताः सर्वाः प्रवृत्तयः' असं महाभारतात म्हटलं आहे. देहाच्या माध्यमातून हा आनंद आपल्याला मिळतो तो प्राधान्यानं विविध उपभोग घेताना. ती प्रक्रिया आपण थोडक्यात समजून घेऊ.

आपल्या अवतीभवती पसरलेली जी सृष्टी आहे, तिला 'विषय' असं म्हणतात. ह्या विषयांकडून आपल्या ५ ज्ञानेंद्रियांकडे

('विषयी') ५ प्रकारच्या संवेदना (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध) येत असतात. ते ते ज्ञानेंद्रिय ती ती संवेदना ग्रहण करून आत 'मना'कडे पाठवतं. मन त्या एकत्र करून निर्णयासाठी बुद्धीकडे पाठवतं. बुद्धी त्यांचं विश्लेषण करून तर्क, स्मृती, उचितता, नैतिकता, इ.च्या आधारे निर्णय करते, नि तो पुन्हा 'मना'लाच कळवते. मघाच्या अवस्थेतल्या मनाला 'संकल्प-विकल्पात्मक मन' असं म्हणतात; तर आताच्या त्याच्या स्थितीला 'व्याकरणात्मक' (कार्यवाही करून घेणारं) असं म्हणतात. ह्या स्थितीतलं मन ५ कर्मेंद्रियांकरवी त्याच 'विषयां'वर विविध कामं करवून घेतं.

एका उदाहरणानं ही चक्र्रीय प्रक्रिया लगेच लक्षात येईल. समजा आपल्या समोर श्रीखंडाची वाटी आली : तर, त्या 'विषया'कडून येणाऱ्या रूप, गंध आणि स्पर्श ह्या तीन प्रकारच्या संवेदना अनुक्रमेण डोळे, नाक आणि त्वचा ह्या ज्ञानेंद्रियांना जाणवतात. ज्ञानेंद्रियं त्या आत मनाकडे पाठवतात. मन त्या संकलित करून निर्णयासाठी बुद्धीकडे पाठवतं. त्या बुद्धीपर्यंत पोहोचताच 'स्मृती' जागी होते, नि तत्क्षणीं बुद्धी मनामार्फत हाताला आज्ञा करून 'रस' (चव) ह्या संवेदनेची सुखद अनुभूती घेण्याची आज्ञा देते. 'ध्या, श्रीखंड ध्या' ह्या यजमानांच्या वाक्यातला 'श्रीखंड' हा शब्दही कानांना सुखद अनुभूती देतो. अशा प्रकारे आपण पंचेंद्रियांनी सुखाचा अनुभव घेतो. ह्या प्रक्रियेलाच 'उपभोग घेणं' असं म्हणतात.

पण, अशा प्रकारे 'विषयां'च्या 'उपभोगा'तून आपल्याला आनंद होत असला, तरी तो नेमका कुठे होतो? फार खोलात न शिरता आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की, तो आनंद विषयांत—वस्तूंत—नाही; इंद्रियांच्या ठिकाणी नाही; मनात नाही आणि बुद्धीतही नाही : तो असतो आत्म्याच्या ठिकाणी : आत्म्याचं वर्णन 'सत्', 'चित्' आणि 'आनंद' ह्या

शब्दांनी केलं जातं; तो हा 'आनंद.' मग उपभोगांतून तो कसा मिळतो?— त्याचं असं होतं की, ज्या क्षणीं 'विषय-विषयी संयोग' होतो, त्या क्षणापुरतं मन पूर्णपणे बंद पडतं. त्या क्षणापुरते आपण 'देहातीत'—म्हणजेच 'आत्मस्थितीत'—असतो. मनाच्या ज्ञानेंद्रियं, बुद्धी आणि कर्मेंद्रियं ह्या तिन्हींशी असलेल्या जोडण्या क्षणभराकरता तुटतात; 'देहबोध' संपतो; आणि आपण 'आत्मबोधा'च्या आनंदमय स्थितीत जातो. सारांश, उपभोग्य विषयाचा आधार घेऊन आपण आनंदाची अनुभूती घेतो.

पण, चंचलता ह्या स्वभावामुळे मन लगेच पुन्हा कार्यरत होतं आणि आपण आत्मस्थितीतून पुन्हा देहस्थितीत येतो. त्यामुळे ही अनुभूती क्षणिक असते. पण, आपल्याला हवा असतो शाश्वत आनंद. मग आपण काय करतो, तर 'उपभोगातून आनंद मिळतो' ह्या अनुभूत वास्तवाचा आधार घेऊन अधिकाधिक उपभोगातून अधिकाधिक आनंद मिळवू पाहतो : पाचही ज्ञानेंद्रियांकरवी जास्तीत जास्त 'विषयां'चा उपभोग घ्यायचा!

गफलत होते ती नेमकी ह्या ठिकाणी. अधिक उपभोगातून अधिक आनंद मिळत नाही; तर अधिक वेळा क्षणिक आनंद मिळतो!

.....

टिपक्यांची संख्या कितीही वाढवली, तरी 'टिपक्यांची रेषा' हे तिचं स्वरूप कधीच बदलत नाही. ती 'अखंड रेषा' कधीच बंदू शकत नाही. दुसरं म्हणजे, कमीत कमी वेळात जास्तीत जास्त उपभोग घेण्याचा प्रयत्न इंद्रियांची (शरीराची) हानी करतो : शरीर थकतं, दुबळं बनतं, व्याधिग्रस्त होतं. मन मुळात चंचल असतंच : सातत्यानं नवनव्या विषयांच्या शोधात राहिल्यानं त्याची ही चंचलता वाढतेच! तिसरं म्हणजे अतिरेकी उपभोगाचा दुष्परिणाम कुटुंब, समाज, राष्ट्र आणि पर्यावरण ह्या सर्व स्तरांवरही होतो.

वॉशर आपणून ठेवले जायचे, नि उर्वरित रक्कम किरकोळ कामांसाठीचा खर्च म्हणून वापरली जायची.

ज्या वर्षी अवर्षण झालं, त्या वर्षी 'प्रकृती'करांनी अधिक पाणी विकत घेण्याचा नव्ह; तर, पाण्याचा वापरच शक्य तितका कमी करण्याचा निर्णय घेतला. शक्य त्या प्रकारे पाण्याची काटकसर सुरू झाली. पहिला चाप लावला गेला, तो मोलकरणींच्या धो-धो नळ सोडून ठेवण्याला. 'जितक्या बादल्या धुणं, त्याच्या तिप्पट बादल्या पाणी ते धुण्यासाठी' हा नियम ठरवला गेला. मोलकरणींनी नळ सोडायचाच नाही : भरून ठेवलेल्या बादल्यामधलं पाणीच फक्त त्यांनी वापरायचं. दुसरा नियम म्हणजे, कपडे खळखळलेलं पाणीही नुसतंच ओतून न देता तेही बादल्यांमध्ये भरून ठेवायचं आणि संडासात टाकण्यासाठी तेच वापरायचं. ह्या नियोजनामुळे पाण्याचा वापर एकदम कमी झाला. सर्व सभासदांनी एकत्र येऊन, मोलकरणींची सभा घेऊन त्यांना विषय समजावून दिल्यानं हा बदल सोपा झाला. 'असं जमणार नसेल, तर काम सोडा' अशी तंबी दिल्यानं मोलकरणींना ते नियम पाळण्यावाचून गत्यंतर राहिलं नाही.

स्वयंपाकघरातल्या सिंकमध्ये पूर्वीपासून बादली/पातेलं ठेवलं जात होतंच. पण, ते भरल्यावर नंतरच पाणी गटारातच जायचं. काहींच्या असं मनात आलं की, हे जास्तीचं पाणी वापरून भाजीपाला पिकवता येईल

निसर्गातली संसाधनं घटत जातात; प्रदूषण वाढत जातं; हिंसा, शोषण वाढत जातं.

आपली चूक नेमकी कुठे होते हे एकदा समजलं की, नेमक्या त्या बिंदूपाशी सुधारणा करून ती दुरुस्तही करता येते. आनंद 'उपभोगा'मुळे होत नाही; तर उपभोगामुळे 'मन शांत होण्यामुळे' तो होतो हे लक्षात आलं की, शाश्वत, अखंड आनंदाकरताचा उपाय 'मन प्रयत्नपूर्वक दीर्घ काळ शांत ठेवणं' हाच असू शकतो, हे कुणाच्याही ध्यानात येईल. उपभोगांतून मन क्षणाकरताच शांत होतं, त्यामुळे ते साधन शाश्वत आनंदाकरता निरुपयोगी आहे, हे उघड आहे. किंबहुना, ते उपभोगांपासून, किंवा त्यांच्या विचारापासून प्रयत्नपूर्वक दूर नेलं, तरच ते दीर्घकाळ शांत राहू शकतं.

'उपभोगांशिवाय मन (दीर्घकाळ) शांत ठेवण्याची' जी कृती, तिलाच 'साधना' असं म्हणतात; आणि साधना कशी करावी हे सांगणारं जे शास्त्र ते 'योग'शास्त्र.

गीता हा ह्या योगशास्त्रावरचा ग्रंथ आहे. गीतेचा तात्कालिक हेतू अर्जुनाला युद्धासाठी प्रवृत्त करणं हा असेलही; पण, तिचा सार्वकालिक हेतू हा माणसाला ही साधना करण्यासाठी प्रवृत्त करणं ही आहे. अन्यही योगशास्त्रांचा हेतू हाच आहे : पण, ती 'साधने'साठी संसार सोडायला सांगतात; 'संन्यास' घ्यायला सांगतात. गीतेचं वैशिष्ट्य हे की, संसारातली सर्व कर्म करत असतानाही आतल्या आत 'साधना' कशी चालू ठेवता येईल, ह्याचं रहस्य ती सांगते.

हे ज्ञान आपल्या व्यक्तिगत उन्नती-साठी तर सदैव उपयोगी आहेच; पण, पर्यावरणाची सुस्थिती कायम टिकून राहण्यासाठीही ते आवश्यक आहे. सध्याच्या परिभाषेत बोलायचं, तर गीतेचं तत्त्वज्ञान आपल्याला sustainable developmentकडे नेतं!

त्या दृष्टीनं गीता काय सांगते हे आपण ह्या लेखमालेत क्रमशः पाहणार आहोत.

(क्रमशः)

यंदा महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागांत खूप कमी पाऊस झाला आहे : सरासरीच्या निम्मा. आय कमी झाली की, व्ययही कमी करावा लागतो, हे व्यावहारिक शहाणपण. ते विसरून आपण खर्च तेवढाच चालू ठेवला, तर दिवाळखोरी हेच भवितव्य असतं. ते टाळायचं असेल, तर आपल्याला प्रत्येक क्षेत्रात विचारपूर्वक जलनियोजन करावं लागेल. त्याबाबतचे विचार पुढे ठेवणारं हे सदर.

दोन सोसायट्या

(उत्तरार्ध)

दिलीप कुलकर्णी

आटपट महानगरातली दुसरी सोसायटी होती 'प्रकृती'. तीमध्ये राहणाऱ्या सभासदांनी प्रथमपासूनच काही निर्णय एकमतानं घेतले होते. वीज, पाणी, कचरा ह्यांचं नियोजन कमीत कमी खर्चात, कोणालाही त्रास होणार नाही ह्या तऱ्हेनं करण्याच्या पद्धती त्यांनी बसवल्या होत्या.

'प्रगती'प्रमाणेच त्यांनाही पाण्याची एक जोडणी होती. ते पाणीही खालच्या टाकीत पडायचं. तिथला पंप किती वाजता चालू करायचा आणि किती वाजता बंद करायचा ह्याचं वेळापत्रक त्यांनी मीटर-बोर्डशिजारी लावून ठेवलं होतं. प्रत्येक सभासदाला १५ दिवसांची पाळी नेमून दिलेली होती. त्या काळात पंप चालू-बंद करण्याची जबाबदारी त्याची. प्रत्येक जण इमाने इतबारे आपली ही जबाबदारी पार पाडायचा. त्यामुळे 'पाणी नाही' वा 'टाक्या

वाहताहेत' असा प्रकार कधीच घडायचा नाही. ज्याची पाळी आहे, त्याला काही कारणानं पंप चालू/बंद करायला जमणार नसेल, तर तो तळमजल्यावरच्या कोणाला तरी तसं सांगायचा, जेणे करून त्या कामात चूक होऊ नये.

एकदा असं झालं की, ज्यांची ह्या कामाची १५ दिवसांची पाळी होती, त्यांच्याच मुलीचं लग्न नेमकं त्या काळात ठरलं. त्या वेळी दुसरे एक सभासद त्यांना म्हणाले, "आपण आपल्या पाळ्यांची अदलाबदल करू. तुमच्याकडे लगीनघाई आहे, त्या काळात मी पंपाचं बघतो : मग माझी पाळी आहे, तेव्हा तुम्ही ते काम करा."

खालची टाकी भरून वाहत नाही हे बघण्याची जबाबदारी तळमजल्यावरच्या एका आजोबांनी आपणहून घेतली होती. ते सकाळ-संध्याकाळ फिरायला जायचे, तेवढेच घराबाहेर असायचे. त्यामुळे टाकीवर त्यांचं लक्ष असायचं. ती भरल्यावर ते

२ गतिमान संतुलन सौर माध, शके १९३७

कर्व-पदचिन्ह

दिलीप कुलकर्णी

मनुष्यजातीचा पृथ्वीवर पडणारा भार 'पर्यावरणिक पदचिन्ह' ह्या परिमाणात मोजला जातो. ह्या भाराचाच एक भाग असतो कार्बन डाय-ऑक्साइड ह्या वायूच्या उत्सर्जनाचा. त्यालाच म्हटलं जातं 'कर्व-पदचिन्ह.'

कार्बन डाय-ऑक्साइड हा जागतिक तापमानवाढीला कारणीभूत असणारा एक मुख्य उष्मासंचायी वायू आहे. खरं पाहता मिथेन हा कार्बन डाय-ऑक्साइडच्या ३० पट; तर CFC वायू १५,००० पट उष्मासंचायी आहे. असं असलं, तरी त्यांच्या मानानं कार्बन डाय-ऑक्साइडचं प्रमाण अतिप्रचंड असल्यानं, क्षमता कमी असूनही त्याचा उपद्रव मात्र फार मोठा आहे. त्यामुळे जागतिक तापमानवाढीचा विचार करताना प्रामुख्यानं कर्व-पदचिन्हच मोजलं जातं. आपण ज्या विविध वस्तू वापरतो, त्यांच्यासाठी एकूणतः कितती कार्बन डाय-ऑक्साइड वातावरणात सोडला गेला, ह्याचा एक दोबळ हिशेब केला जातो. हे कर्बोत्सर्जन प्रामुख्यानं दगडी कोळसा आणि खनिज तेल ह्यांच्या ज्वलनामुळे होतं. त्यामुळे ह्या इंधनांना प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष

असा कितती वापर केला गेला, ह्याच्या आधारे कर्व-पदचिन्हाचा आकार निश्चित केला जातो. तो मोजला जातो किलोग्रॅम ह्या परिमाणात.

एक आकडेवारी असं सांगते की, १ युनिट वीज म्हणजे ०.८२ कि.ग्रॅम कार्बन डाय-ऑक्साइड; आणि १ लिटर पेट्रोल म्हणजे २.३२ कि.ग्रॅम कार्बन डाय-ऑक्साइड.

म्हणजेच, आपण ही इंधनं जितकी कमी वापरू, तितकं आपलं कर्व-पदचिन्ह लहान असेल. पण, केवळ इंधनांचा व्यक्तिगत वापर कमी करून पुरणार नाही; तर वस्तूंचा वापरही कमी करायला हवा. कारण, त्या वस्तूसाठीही ऊर्जा वापरली गेलेली असते, जी आपल्या नावे खर्ची पडते. आपल्या कर्व-पदचिन्हात त्या ऊर्जेचाही समावेश होतो.

एक जागतिक आकडेवारी असं सांगते की, कार्बन डाय-ऑक्साइडचं जास्तीत जास्त उत्सर्जन हे प्रत्येक व्यक्तीमागे, प्रतिवर्षी २,५०० कि.ग्रॅ. असायला हवं. आजचं युरोपीय माणसाचं उत्सर्जन त्याच्या ४ पट, म्हणजेच १०,००० कि.ग्रॅ. आहे; तर अमेरिकी माणसाचं ८ पट, म्हणजे २०,००० कि.ग्रॅ. आहे.

म्हणजेच, ह्या लोकांचे उपभोग खूपच कमी व्हायला हवेत; नि ज्यांचे कमी आहेत, त्यांचे वाढायला नको आहेत. जागतिक तापमानवाढीवरचा उपाय कर्व-पदचिन्ह छोटं ठेवणं हाच आहे.

विकास, स्वच्छता आणि पर्यावरण

११

आमचं कचरा-नियोजन

दिलीप कुलकर्णी

अशा राहणीमानात विघटनक्षम कचऱ्याची विल्हेवाट लावणं खूपच सोपं आहे. अ-विघटनक्षम कचरा ही मात्र शहरांप्रमाणे इथेही समस्याच आहे.

सुमारे २३ वर्षांपूर्वी आम्ही पुणं सोडून इकडे खेड्यात राहायला येण्याचा निर्णय घेण्यामागे जी पर्यावरणिक कारणं होती, त्यांतलं एक होतं कचऱ्याचं सुयोग्य नियोजन. शहरातील सदनिकेत ओला कचरा, मलमूत्र, सांडपाणी ह्या कशांचं नियोजन करता येणं संभव नसतं. हा सर्व कचरा आणि घाण महानगरपालिकेच्या माथ्यावर मारणं एवढी एकच गोष्ट तिथे 'स्वच्छते'साठी करता येण्याजोगी असते आणि केली जाते.

मागील एका लेखांकात पाहिल्याप्रमाणे कचऱ्याच्या समस्येची सोडवणूक 'विकेंद्रीकरण' शिवाय अशक्य आहे. आमच्या असं लक्षात आलं की, कोकणातल्या

खेड्यांची रचना विकेंद्रीकरणाचं तत्त्व शब्दशः पाळते. डोंगराळ, उंच-सखल अशा भूचरनेमुळे इथे एका जागी मोठी सपाटी मिळणं दुर्मीळच. त्यामुळे, जिथे सपाटी आहे अशा ठिकाणी शेती, नि त्या शेतीजवळच वाडी अशी रचना कोकणात असते. तीव्र चढउतारामुळे इथे बैलगाडीचा वापर करता येत नाही : सर्व वाहतूक डोक्यावरूनच करावी लागते. त्याही दृष्टीनं ही रचना श्रमांची बचत करण्यासाठी आवश्यक ठरते. त्यामुळे इथल्या गावांची रचना 'गावठाण आणि वाड्या' अशीच असते. आमच्या कुडावळ्याच्या अशा एकूण १३ वाड्या आहेत.

वाड्यांची रचना तर अशी विकेंद्रित

दोन सोसायट्या... (पृष्ठ २ वरून) साठी भरपूर पाणी वापरायचं हा पर्यावरण-प्रति गुन्हा आहे' असं वाटून काहीनी रोज साबण वापरायचं सोडून दिलं. हिवाळ्यात घाम येत नसल्यानं सर्व कपडे रोज धुण्याचं कारण नसतं हे लक्षात घेऊन अनेक महिलांनी धुण्याचे कपडे मुळातच निम्मे करून टाकले. (मोलकरणींनी पाणी-बचत मान्य करण्यामागे हे ही एक कारण होतं!) काहीनी 'हिवाळ्यात अंगाला साबण लावण्याची गरजच काय' असं विचारून एकाऐवजी अर्ध्याच बादलीत स्वच्छ स्नान करायला सुरुवात केली.

उन्हाळ्यात जेव्हा काही 'प्रकृती'-करांनडे पाहुणे आले, तेव्हा यजमानांनी पाहुण्यांना 'यंदा पाणी कमी आहे' ह्याची जाणीव करून दिली आणि लागू असलेल्या

इ-ग.सं.हवाय?—इ-पत्ता कळवा.

'आचारसंहिते'ची त्यांच्याकडूनही अंमल-बजावणी करून घेतली. काही पाहुण्यांना हा 'जाच' सहन न होऊन त्यांनी लवकर काढता पाय घेतला, तरी 'प्रकृती'करांनी त्याचं वाईट वाटून घेतलं नाही. 'यंदा पाऊस मुळातच कमी झालेला असल्यानं पाणी वापर निम्ब्यानं कमी करूनच अवर्षणाला तोंड घायला हवं' ह्याविषयी ते आग्रही होते. कुणाकडे लग्नकार्य निघालं, तरच त्यांना टॅकर मागवावा लागला; अन्यथा नळाला येणाऱ्या पाण्यातच भागेल अशा प्रकारे त्यांनी आपल्या पाण्याच्या गरजा कमी केल्या. शिवाय, सांडपाण्यावर भाजीपाला वाढवून, कमी मिळणाऱ्या पाण्यातून अधिक लाभ प्राप्त केले.

तर, अशा ह्या दोन सोसायट्या : 'प्रगती' आणि 'प्रकृती'. वाचकहो, आपण ह्यांपैकी कोणत्या सोसायटीत राहाता?

'दि ताओ ऑफ फिजिक्स' ह्या आपल्या पहिल्याच ग्रंथानं जगविख्यात झालेले हे पदार्थवैज्ञानिक. पण, त्यांचा जगातील विविध तत्त्वज्ञानांचाही सखोल अभ्यास आहे. चीनच्या 'ताओ' तत्त्वज्ञानानं ते विशेष प्रभावित झालेले आहेत. आधुनिक पदार्थविज्ञानाचा अभ्यास आणि संशोधन करताना त्यांना असं जाणवलं की, त्यातले अनेक सिद्धान्त हे तत्त्वज्ञानातील सांगा-व्यांशी मिळतेजुळते आहेत. ह्या उलट, आज आपण जे पदार्थविज्ञान शिकतो, त्या अभिजात पदार्थविज्ञानानं मात्र तत्त्वज्ञानाच्या विरोधी भूमिका घेतली आहे.

काप्रांचं म्हणणं असं की, ही बाब केवळ वैचारिक विरोधापुरती वा साम्यापुरती राहत नाही : त्यांचा थेट परिणाम मानव-निसर्ग नात्यावर होतो. अभिजात पदार्थ-विज्ञान—ज्याला देकार्तीय-न्यूटनीय पदार्थविज्ञान असंही नाव आहे—ते तुकड्या-तुकड्यांत विचार करणारं; यांत्रिक दृष्टिकोणाचं, वर्चस्ववादी असं आहे. साहजिकच, त्याचा प्रभाव असलेल्या सध्याच्या काळात माणूस निसर्गावर वर्चस्व

असतेच; पण, वाड्यांमधली घरंही सुटी-सुटी असतात. प्रत्येक घराच्या पुढे छान सारवलेलं अंगण, मागे परस, डावी-उजवीकडे लाकूडसामान, फाटी साठवण्यासाठी पडव्या किंवा खोपं अशा रचनेमुळे प्रत्येक घराभोवती भरपूर मोकळी जागा असते. ह्या मोकळ्या जागेत बरीच झाडांही असतात. गुर्गाचा वाडाही (गोठा) घराजवळच असतो.

आम्ही आमचं घर बांधण्यासाठी १० गुंठे जमीन घेतली आहे. त्यातली घर, पडव्या, अंगण ह्यांसाठीची साधारण १ गुंठा जमीन सोडल्यास बाकी सर्वत्र झाडं आहेत : ऐन, किंजळ, आंबा, जांभूळ, असाणा, खैर, शेव अशा काही मूळची; तर फणस, पेरू, चिकू, नारळ, पपई अशी आम्ही लावलेली. ह्या सर्व झाडांचा पातेरा सतत पडत असतो. पण, आम्ही तो कधीही झाडत नाही. 'पालापाचोळा हा कचरा नव्हे' असं एक प्रकरण 'दैनंदिन पर्यावरणा'त आहे. त्याचं पालन आम्ही अथे करतो. (इथले मूळचे लोक मात्र घराजवळचा परिसर आणि नारळी-पोफळीच्या बागाही झाडून 'लखलखीत स्वच्छ' करतात!) घराच्या अगदी जवळ जो पातेरा पडतो, तेवढाच—त्याखाली विंचू-साप राहू नयेत म्हणून—आम्ही झाडतो. हा सर्व पातेरा वर्षभर जमीन आच्छादित ठेवून बाष्पीभवन रोखतो, आणि पावसाळ्यात कुजून जमिनीचं पोषण करतो. निसर्गात कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची—

त्याचं अन्नरूपांतर करण्याची—व्यवस्था आहेच : त्याला ते काम करू घायचं, एवढंच. (शहरीकरण, डांबरीकरण, सिमेंटीकरण ह्यांतून ही सुंदर व्यवस्था बिघडवायची, नि मग 'कचरा-व्यवस्थापना'-साठी पैसे आणि ऊर्जा खर्च करून GPD वाढवायचा ही खास 'विकसित' मानवाची शैली!) हे जसं पालापाचोळ्याचं खत आपोआप होतं, तसंच घरातल्या ओल्या

गाजवण्याचा, विजय मिळवण्याचा प्रयत्न करतो आहे. पण, हे मुळातच अशक्य असल्यानं माणसाला पदोपदी पराभव-हानी सोसावी लागत आहे. त्यामुळेच, निसर्गाचीही हानी होते आहे, आणि माणसाचीही.

ह्या उलट, आधुनिक पदार्थविज्ञान—modern physics—हे एकात्म विचार करणारं, सेंद्रिय दृष्टिकोणाचं; सहकार्य, पूरकता ही तत्त्व मध्यवर्ती असणारं असं आहे. काप्रांची खंत ही आहे की, पदार्थ-विज्ञानात हे जे नवं प्रतिमान आईनस्टाईननं सुरू केलं, ते व्यवहारात मात्र आलेलं नाही. आपण अद्यापि चारशे वर्षापूर्वीच्या विज्ञानालाच कवटाळून बसलो आहोत, आणि परिणामतः स्वतःचाच विनाश करून घेत आहोत. विनाशक आणि संजीवक अशा ह्या दोन प्रतिमानांचं वर्णन करण्यासाठी काप्रा, ताओ तत्त्वज्ञानातल्या 'यिन्' आणि 'यॅंग' ह्या द्वंद्वाचा आधार घेतात. 'यॅंग' म्हणजे वर्चस्ववादी, पुरुषप्रधान भूमिका; तर 'यिन्' म्हणजे सहकार्याची, स्त्रीवादी भूमिका. मानवजात अतिरेकी यॅंग बनली

कचऱ्याचंही. भाज्यांचे देठ, फळांची सालं असा सर्व कचरा आलटून पालटून रोज एकेका झाडाखाली टाकत राहायचा. पावसाळ्यात तो कुजतो.

माडाच्या झावळ्या सुकून खाली पडतात. त्यांच्या पात्यांचं हीर झाडूसाठी काढून घ्यायचं, नि पाती माडातच टाकून घायची. शिवाय पावसाळ्यात कुडा, कुंपणाचा अडुळासा वगैरेंचं टाळ (कोवळे शेंडे) खुडून माडाच्या बुंध्याशी टाकायचं. त्या सगळ्यांचं छान खत होतं.

आमच्या घराची जमीन मातीची आहे. ती दर ८-१० दिवसांनी सारवावी लागते. ती झाडली की रोज जे 'शेणकूट' निघतं, तेही आम्ही झाडांच्या बुंध्यांशी टाकतो. पावसाळ्यात त्याचंही खत होतं.

आमच्या घराला २ संडास आहेत. एक घरामागच्या पडवीत आहे. तो आम्ही पावसाळ्यात वापरतो. दुसरा घरपासून लांब, मागे आहे. तो पावसाळा सोडता एरवीचे ८ महिने वापरतो. 'संडाससाठी सेप्टिक टाकी करायची नाही' हे आम्ही प्रारंभीच ठरवलं होतं : कारण ती टाकी हे डासांचं 'सुरक्षित प्रजनन केंद्र' बनून जातं. म्हणून आम्ही दोन्ही संडासांसाठी शोषकड्डे बनवले आहेत. जो संडास पावसाळ्यात वापरला जातो, त्यातलं सोनखत पुढच्या पावसाळ्यापूर्वी झाडांना घालतो; तर ८ महिने वापरलेल्या संडासाच्या खड्ड्यातलं खत पावसाळ्याच्या अखेरीस झाडांना घालतो. अशा प्रकारे निसर्गाचं चक्र अंशतः तरी पुरं होतं. 'अंशतः' म्हणण्याचं कारण असं की, मलापासून बनवलेलं खत जमिनीत परत गेलं, तरी आम्ही खाललेले गहू, तांदूळ, डाळी, भाज्या जिथे पिकल्या तिथे ते परत जात नाही. ते झालं, तरच चक्र पूर्णतः पुरं झालं म्हणायचं. तो टप्पा आम्ही गाटू शकू असं वाटत नाही.

पाऊस प्रत्यक्ष पडत असेल, तरच

आगामी शिबिरं

२१ फेब्रुवारी : बदलापूरजवळ बेंडशीळ, दहिवली येथे. वेळ : ९ ते ५. संपर्क : राजेंद्र भट, ९३ २४ ६० १२ ७२ / ८८ २८ ३९ ०७ ६३

१३ मार्च : कल्याण.

वेळ : ९ ते ५. संपर्क : सुरेंद्र देसाई, ९८ १९ ०९ १९ ५४

आगामी कार्यक्रम

औरंगाबाद : २३ फेब्रुवारीला सायंकाळी राजहंस प्रकाशन आयोजित कार्यक्रम आगळावेगळा भूतान. सहभाग : डॉ. माधवराव चितळे, प्रा. उमेश जाधव आणि दिलीप कुलकर्णी.

संपर्क : शाम देशपांडे : ९४ २२ ७१ ३१ ७६

डॉ. फ्रिट्जॉफ काप्रा

दिलीप कुलकर्णी

आहे; तिनं यिन्-तत्त्वं स्वीकारली पाहिजेत हे त्यांच्या मांडणीचं सूत्र आहे. हे सूत्र ते विकास, अर्थशास्त्र, पर्यावरणशास्त्र, जीवशास्त्र, मानसशास्त्र अशा सर्व ठिकाणी लागू करून परिवर्तनाची दिशा स्पष्टपणे दाखवून देतात.

अत्यंत सखोल, प्रगल्भ विचार सोप्या भाषेत मांडणारे त्यांचे The Tao of Physics, The Turning Point, The Web of Life, Uncommon Wisdom, Hidden Connections असे अनेक ग्रंथ गाजले आहेत. ह्या विचारांवर काम करणारी एक संस्था ते अमेरिकेत चालवतात. तीद्वारे विकासाच्या निसर्गस्नेही प्रतिमानाची वैचारिक मांडणी ते आणि त्यांचे सहकारी करत आहेत.

आम्ही लघवीला संडासात जातो. बाकी सर्व वेळी—रात्री-अपरात्री सुद्धा—एखाद्या झाडाखाली जाऊन लघवी करतो. ह्यातून झाडांना खत तर मिळतंच; पण, पाण्याचीही बचत होते.

हे सगळं झालं ओल्या कचऱ्याविषयी. त्या व्यतिरिक्त पाच प्रकारचा सुका कचराही घरात निर्माण होतो : कागद, प्लॅस्टिक, कपडे, धातू आणि काच. जे मोठे कागद असतात, ते आम्ही रदीत घालतो. जे बारीक आकाराचे कपडे असतात, ते एका पिशावीत साठवतो. पिशावी भरली की, पुण्याला जातांना मी ती सामानाबरोबर घेऊन जातो, आणि कागद वेचणाऱ्या बायकांच्या पोत्यात ही रदी जमा करतो : जेणे करून त्यापासून पुन्हा कागद बनावा. कितीही टाळावय्या म्हटल्या, तरी प्लॅस्टिक-च्या पिशाव्या घरात येतातच. त्यांपैकी ज्या चांगल्या असतात, त्या पुनर्वापरासाठी ठेवून देतो; उरलेल्यांची साठवणूक करून त्याही अशा दोन-चार महिन्यांनी पुण्याला कचरा-वेचकांकडे देतो. कपड्यांचा—ते सुतीच असल्यानं—अनेक वेळा पुनर्वापर होऊन पूर्ण वापर होतो. धातू आणि काचांचा कचरा त्या मानानं नगण्य असतो. घरामागे एका कोपऱ्यात आम्ही तो साठवून ठेवलेला आहे. पैकी लोखंड गंजून मातीत मिसळून जातं. काचा मात्र तशाच राहतात.

इथे राहताना असं वारंवार लक्षात येतं की, अशा राहणीमानात विघटनक्षम कचऱ्याची विल्हेवाट लावणं खूपच सोपं आहे. अ-विघटनक्षम कचरा ही मात्र शहरांप्रमाणे इथेही समस्याच आहे. पूर्णतः निसर्गस्नेही जीवनात अशा अ-विघटनक्षम वस्तूंना नि त्यांमुळे तयार होणाऱ्या कचऱ्याला स्थानच असणार नाही. आमच्या घरात हा कचरा तयार होतो ह्याचा सरळ अर्थ हा की, आमची जीवनशैली अजूनही पूर्णतः निसर्गस्नेही बनलेली नाही. असा कचरा दिसला की, प्रत्येक वेळी ही बाब मनाला डाचत राहते.

(क्रमशः)

वर्गाणी मनिऑर्डरने पाठवताना...

□ प्रत्येक वर्गाणीदाराच्या नावाची ३०रु.ची स्वतंत्र म.ऑ. करावी.

□ जुन्या वर्गाणीदारांनी नावानंतर कंसात आपला पावती क्रमांक लिहावा.

गतिमान संतुलन
सौर माघ, शके १९३७ ३

हिरवं वाचन

अजित बर्जे

‘हा त दाखवून अवलक्षण’ ह्या म्हणीचा प्रत्यय एका वेगळ्या अर्थाने ‘पाम रीडिंग’ (Palm Reading) ह्या ‘डाऊन टु अर्थ’ पाक्षिकात (नोव्हें. १६-३०) प्रसिद्ध झालेल्या लेखातून येतो. खाद्य तेलाच्या आयातीवर खर्च होणारे परकीय चलन वाचावे म्हणून केंद्र सरकारने देशान्तर्गत पाम तेलाचे उत्पादन वाढवण्याची योजना आखली आहे. पुढील तीन वर्षांत ह्यासाठी दहा हजार कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्याचा सरकारचा मानस आहे. जगात खाद्य तेलाची सर्वाधिक आयात आपला देश करतो. त्यापैकी ८०% वाटा पाम तेलाचा आहे. ह्या निर्णयामुळे खाद्य तेलाची आत्मनिर्भरता जरी वाढणार असली, तरी आपल्या खाद्यसंस्कृतीत पूर्वी कधीही होत नव्हता. एवढा मोठ्या प्रमाणावर पाम तेलाचा वापर व अनुष्णाने त्याचे होणारे दुष्परिणाम वाढणार आहेत. खरे तर, दोन तपे आधी आपल्या देशाने खाद्य तेलाबाबत जवळ जवळ स्वयंपूर्णता गाठली होती. आकडेवारीत सांगायचे झाल्यास खाद्य तेलाच्या एकूण गरजेपैकी आपण केवळ ३% तेल आयात करत होते. भुईमूग, मोहरी, करडई व तत्सम देशी तेलबियांचा वापरच आपल्याकडे पूर्वी होत असे. नव्वदीच्या दशकानंतर आर्थिक उदारीकरणाचा भाग म्हणून खाद्य तेलाच्या आयातशुल्कात मोठ्या प्रमाणात कपात

करावी लागली. त्याचा परिणाम म्हणून मलेशिया व इंडोनेशियातून पाम तेलाची स्वस्त दरात आयात करणे शक्य झाले. ह्याचा परिणाम असा झाला की, केवळ १५-२० वर्षांपूर्वी जो देश खाद्य तेलाबाबत जवळजवळ स्वयंपूर्ण होता, तो २००८ सालानंतर आता ६७% खाद्य तेल आयात करतो. त्याची किंमत ६६,००० कोटी इतकी होते. शासनाच्या चुकीच्या धोरणामुळे काय घडू शकते ह्याचे हे केवळ एक उदाहरण आहे. प्रस्तुत लेखामध्ये ह्या विषयाचा विविधांगांनी ऊहापोह केलेला आहे. आपण तपशिलात न जाता, असे निर्णय कसे घेतले जातात ह्याची कल्पना यावी ह्यासाठी काही पैलू बघून, मग आताच्या निर्णयाचे पर्यावरण व आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम बघू.

आज खनिज तेल व सोने ह्यांनंतर होणारी आपल्या देशाची सर्वांत मोठी आयात खाद्य तेलाची आहे. आयात केल्या जाणाऱ्या कच्च्या मालावर (पाम फळे) प्रक्रिया करण्यासाठी जे उद्योग उभारले गेले, त्यांची क्षमता एवढी आहे की, आयातीवर अवलंबित्व नको असेल, तर त्याचे देशान्तर्गत उत्पादन वाढवावे अशी ह्या उद्योगाच्या संघटनेची मागणी आहे. नव्वदीच्या दशकापासून जागतिक व्यापार संघटनेच्या दबावामुळे व सरकारच्या धरसोड वृत्तीमुळे देशान्तर्गत उत्पादन व आयात ह्यांमध्ये कमालीचा चढउतार दिसून येतो. ह्या सर्व निर्णयप्रक्रियेत शेतकरी नेहमीच दुय्यम ठरतो व नाडला जातो. ह्या धोरणनिश्चितीच्या प्रक्रियेवर आर्थिक हितसंबंध असलेल्या मोठ्या उद्योगगटांचाही मोठा प्रभाव दिसून येतो. आयात कर खाली आणून देशान्तर्गत किमती पाडायच्या व मग स्थानिक शेतकऱ्यांकडून त्याचे उत्पादन

मातीमोल भावाने खरेदी करायचे, ह्या व अशा कारवायांमुळेच एंशीच्या दशकात सहकारी तत्वावर सुरू व लोकप्रिय झालेल्या धारा तेलाचे अस्तित्व नगण्य केले गेले. पाम तेलाला ह्या नवीन योजनेमुळे अवाजवी महत्त्व दिले गेले, तर येत्या पंचवीस वर्षांत भुईमूग व अन्य पारंपरिक तेलांचे अस्तित्वच संपुष्टात येईल असे तज्ज्ञ बजावतात.

अशा तऱ्हेने देशान्तर्गत पाम तेलाचे उत्पादन वाढवायचे असेल, तर वीस लाख हेक्टर जमीन लागेल. एकूण खाद्य तेलाच्या मागणीचा विचार केला, तर तीन कोटी हेक्टर अतिरिक्त जमीन लागेल; जी केवळ अशक्य आहे असे कृषी-आयोगाचे माजी अध्यक्ष स्वतः सांगतात. ह्यातील सर्वांत महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे अशा प्रकारची एकेरी लागवड पर्यावरणाच्या दृष्टीने विनाश ओढवून घेणारी ठरेल; कारण, त्यासाठी जंगले साफ होतील; अनेक वन्य जीवांचा अधिवास नष्ट होईल व आधीच नाजूक होत चाललेल्या परिसंस्थेवर मोठा आघात होईल. ह्या बरोबरच जमिनीची धूप, हवा-पाणी-मातीचे प्रदूषण अशाही समस्या उभ्या राहतील. निसर्ग-हासाबरोबर ह्यातून सामाजिक-आर्थिक प्रश्नही निर्माण होतील ज्यांचा आवाका व गांभीर्य काही काळ गेल्यावरच जाणवेल. शेती विषयातील तज्ज्ञ ह्यातील आणखी एका धोक्याकडे लक्ष वेधतात; तो म्हणजे, विदेशी असलेल्या पाम जातींच्या वृक्षांसाठी आपल्या देशातील वातावरण योग्य नसून भारतीय हवामानात त्याची लागवड व जोपासना खर्चीक तर होईलच; शिवाय, नवनवीन तण व किडींचा प्रादुर्भाव वाढून विविध प्रश्न निर्माण होतील. ह्या सर्व प्रश्नांची जाणीव असलेले बहुराष्ट्रीय उद्योग त्यामुळे आजचा परवलीचा शब्द ‘sustainable’ (शाश्वत) ह्याचा आधार घेऊन, जंगल नष्ट न करता केलेल्या लागवडीला शाश्वत ठरवून, ‘सस्टेनेबल पाम ऑईल’ ह्या गोंडस नावाने ग्राहकाला भुलवायच्या तयारीत आहेत. अनेक नामांकित बहुराष्ट्रीय उद्योगांनी अशा ‘शाश्वत पद्धतीने’ तयार झालेल्या ‘Certified’ तेलाचा पुरवठा करण्याची

तयारी चालवली आहे. ‘पर्यावरणाचे हित’ लक्षात घेऊन केवळ ‘अशाच’ तेलाचा वापर भारत व चीनने करावा ह्यासाठी हे उद्योग आग्रही आहेत!

ह्या विषयाची दुसरी बाजू म्हणजे पाम तेलाचे आरोग्यावर होणारे परिणाम. ह्या तेलामध्ये मोठ्या प्रमाणावर असलेल्या संपुक्त मेदांमुळे (saturated fats) त्याकडे नेहमीच संशयाने पाहिले जाते. हृदयविकाराला कारणीभूत ठरणार्या ‘LDL’ ह्या ‘bad cholesterol’चे उच्च प्रमाण ह्या तेलात आढळते. इतर वनस्पती तेलांपेक्षा पाम तेल आरोग्यास अधिक हानीकारक असल्याचे अनेक अभ्यासांत ती सिद्ध झाले आहे. भारतातील काही भागात मोठ्या प्रमाणावर वापर केल्या जाणाऱ्या खोबरेल तेलामध्येही संपुक्त मेदांचे प्रमाण अधिक असले, तरी ते पाम तेलाच्या तुलनेत शरीराला कमी अपायकारक आहे असे दिसून आले आहे. ‘ग्लोबल हेल्थ जर्नल’द्वारे केलेल्या जागतिक पाहणीत असे स्पष्टपणे दिसून आले आहे की, ज्या ज्या विसकनशील देशांमध्ये पाम तेलाचा अधिक वापर होतो, तिथे तिथे इस्केमिक हृदयरोगामुळे (हृदयाला रक्ताचा तात्पुरता पडलेला तुटवडा) होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

पाम तेलाच्या दुष्परिणांबद्दल जरी वेगवेगळे मतप्रवाह दिसून आले, तरी त्याचा अतिरेकी वापर टाळणे श्रेयस्कर असे सर्वच तज्ज्ञ सांगतात. ह्या तेलाच्या घरगुती वापराबरोबरच बाजारात उपलब्ध असलेले बहुसंख्य तयार खाद्यपदार्थ ह्याच तेलात बनवले जातात. खाद्य पदार्थांव्यतिरिक्त सौंदर्यप्रसाधने, साबण, शांपू ह्यांमध्येही ह्या तेलाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो.

केवळ परकीय चलन वाचते म्हणून ह्या प्रकारे धोरणे आखणारे राज्यकर्ते, व आर्थिक फायदा डोळ्यांसमोर ठेवून त्याचा प्रसार करणारी औद्योगिक साम्राज्ये ह्यांमध्ये पर्यावरण व नागरिकांचे आरोग्य कसे वेठीस धरले जाते ह्याचे हे नमनूनदार उदाहरण आहे. ☺

विशेष प्रतिसाद

(पृष्ठ १ वरून)

बदलली की सताधाऱ्यांना बदलावे लागेल’ हे वाक्य क्रांतदर्शी आहे; तर, ‘(निसर्ग संतुलनाच्या) धर्माची बाजू घेऊन पूर्ण अयशस्वी होण्याची माझी तयारी आहे’ हे वाक्य आपला निर्धार सांगणारे आहे. आपण मोदींच्या धोरणाचे टीकाकार नाही; तर त्यांचे विकास-धोरण पर्यावरणास्नेही व्हावे म्हणून आपण प्रयत्न करीत आहात, असे मला वाटते.

—रमेश थिटे, तळेगाव दाभाडे, जि. पुणे

☐ नोव्हेंबरच्या अंकातील दाते ह्यांच्या पत्राला दिलेले उत्तर मला अतिशय योग्य वाटले.

रा.स्व.संघ त्याची विशिष्ट विचारसरणी अत्यंत पद्धतशीरपणे स्वयंसेवकांवर ठसवीत असतो. सर्व

भारतभर संघ ह्या पद्धतीने वर्षानुवर्षे काम करीत आहे. केंद्रामध्ये आणि महाराष्ट्रामध्ये निवडणुकांमध्ये मिळालेल्या भरघोस यशामुळे समस्त भाजपवाले हुरळून गेलेले आहेत. जणू काही भारतामध्ये सुवर्णयुग अवतरले आहे असे त्यांना वाटत आहे. नरेंद्र मोदी त्यांना जणू प्रति परमेश्वर भासतात. त्यांच्यावर टीका करणे म्हणजे घोर अपराधच अशी त्यांची भावना झालेली आहे. आम्ही म्हणतो तेच बरोबर आणि अंतिम असा हेकटपणा जाणवत आहे. वर्तमानपत्रातून येणाऱ्या विविध बातम्यामधून फॅसिस्ट मनोवृत्ती जाणवते. बिहार निवडणुकीचा अन्वयार्थ त्यांना समजला नाही की काय अशी शंका येते.

दाते ह्यांना आपण जसे उत्तर दिले आहे, तसे मागे पण एकदा दिल्याचे स्मरते. अशा पत्रांना दुर्लक्षित करणे हेच श्रेयस्कर आहे, असे वाटते. असे वाचक

वेळेत त्यांनी ८वीच्या सुमारे ४०० विद्यार्थ्यांशी पर्यावरणाच्या विविध बाबींवर गप्पा मारल्या. मुख्य कार्यक्रमातल्या छोट्या भाषणात त्यांनी ‘माहितीपेक्षा कृती महत्त्वाची’ हा विचार उपस्थित विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवला, आणि विद्यार्थीही काय काय करू शकतात, हे सांगितलं.

☐ १२ जानेवारीला विवेकानंद-जयंती होती. त्या दिवशी डॉ.बिबिलीच्या ‘राष्ट्रीय शिक्षण संस्थे’ने ‘स्वामी विवेकानंद पुरस्कार’ देऊन दिलीप कुलकर्णी ह्यांचा सत्कार केला. मानपत्र आणि रोख २१,००० रु. असं त्याचं स्वरूप होतं. आपल्या भाषणात त्यांनी आपल्या कार्यामागची वैचारिक भूमिका सर्वांपुढे ठेवली.

वर्गणी संपते आहे? —त्वरित नूतनीकरण करा!

असणार; त्यांना उत्तर देऊनही त्यांचे समाधान होणार नाही. त्यांना मोदी-कावीळ झालेली आहे.

—राजा फणसळकर, पुणे ३८

☐ दाते व कुलकर्णी ह्या उभयतांची शब्दांतून व्यक्त झालेली मानसिकता वाचून अनेक जणांप्रमाणेच मलाही खंत वाटली. ग.सं. हे नाव व त्याचे बोधचिन्ह हे गतिमान प्रगती, परंतु संतुलित पर्यावरण आवश्यक हे सांगते. परकीय गुंतवणूक, स्वदेशी, पर्यावरण ह्यांचा अतिरेक नको; तर राष्ट्राच्या गतिमान प्रगतीस्तव सर्वच संतुलित असणे गरजेचे वाटते.

दोघांचेही स्पष्टवक्तेपणाबद्दल अभिनंदन. पण, ग.सं.ने लिहावे व दाते ह्यांनी वाचावे ही इच्छा.

—कर्नल जयवंतराव चितळे, पुणे ४

☐ नोव्हेंबर २०१५च्या ग.सं.च्या अंकात दाते ह्यांच्या आक्षेपी पत्रास संपादक दिलीप कुलकर्णी ह्यांनी दिलेले साक्षेपी उत्तर वाचले आणि त्यांच्याबद्दलचा आदर दुणावला. कारण ह्यातील त्यांची मांडणी जेवढी राजकीय पक्षातील आणि निर्भेद आहे, तेवढीच ती पर्यावरणास्नेही आणि GNHला धरून आहे. त्यांची आजवरची धडपड मानव सुखी कसा राहिल ह्यासाठी आहे. त्यासाठी त्यांनी केलेला अभ्यास, भ्रमंती आणि अखंड लेखन ग.सं.च्या वाचकांना अभिमान वाटावा असेच आहे.

कुलकर्णीचा आक्षेप कोणा व्यक्तीबद्दल नाही; पण, मानवी आनंदाला धातक ठरणार्या कृतीला आहे. मानवाच्या आनंदी पर्यावरणासाठी ज्यांनी प्रयत्न केले

आहेत त्या भूतान, क्यूबासारख्या जगातील काही देशांची, आणि भारतात ज्या ज्या ठिकाणी असे प्रयोग चालू आहेत त्यांची माहिती ते नेहमीच ग.सं.मधून वाचकांना देत असतात. त्यास अनुसरून महाभारत/रामायणातील उदाहरणे देतात. मग त्यांना ‘धर्मविरोधी’ व ‘माझेच खरे, इतर सर्व मूर्ख असे म्हणणारा’ असे कसे म्हणता येईल? हे विचार त्यांच्या ध्यानीं-मनींही नाहीत.

दाते ह्यांनी पर्यावरण-परिवर्तनासाठी कुलकर्णींना जो मार्ग सांगितला आहे तो कितीजणांना शक्य आहे? आणि विधायक परिवर्तनासाठी सत्तेत, प्रशासनात, दिल्ली-मुंबईत असायला पाहिजे असे मुळीच नाही. संत गाडगे महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, संत तुकडोजी महाराज हे काय राजकारणात होते? पण, ते राजकारण्यांना वंदनीय होते, हे विसरून चालणार नाही.

पत्राच्या अखेरीस दाते ह्यांनी ग.सं.शी काडीमोड घेत असल्याचे जाहीर केले आहे, आणि तेवढ्याच ठामपणे कुलकर्णींनी स्वतः स्वीकारलेले काम पुढे चालू ठेवण्याचा निर्धार व्यक्त केला आहे ह्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन आणि त्यांना पुढील कामास शुभेच्छा.

—आर. ए. कुंभार, कराड, जि. सातारा

ग.सं.ची वार्षिक वर्गणी फक्त एका वर्षाचीच स्वीकारली जाते.

कार्यवृत्त

☐ १७ डिसेंबरला सोलापूरच्या विवेकानंद केंद्राच्या शाखेने ‘कचरा-निर्मूलन’ ह्या विषयीचं दिलीप कुलकर्णी ह्यांचं व्याख्यान आयोजिलं होतं. खऱ्या अर्थाने ‘कचरा-निर्मूलन’ म्हणजे काय; सध्या ते का अशक्य आहे; स्वतःला वगळून कचरा-निर्मूलनाचा विचार का करता येणार नाही; प्राप्त परिस्थितीतही आपण काय काय करू शकतो...इ. बाबतचे आपले विचार त्यांनी उपस्थितांपुढे मांडले. आयुक्त विजयकुमार काळम पाटील हे अध्यक्षस्थानी होते.

☐ २१ डिसेंबरला नाशिकच्या ‘रचना विद्यालय’चा वार्षिक पारितोषिक-वितरण-समारंभ होता. दिलीप कुलकर्णी त्याचे प्रमुख पाहुणे होते. १२॥ ते २ ह्या

गतिमान ☺ संतुलन

☐ फक्त एका वर्षाचीच वर्गणी स्वीकारली जाईल. ☐ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह आहे. ☐ अंक दरमहा दि.२१ला पोस्टात टाकला जातो. महिना-अखेरपर्यंत तो न मिळाल्यास तशी पोस्टकार्डावरील तक्रार कुडावळ्यास पाठवा. प्रती शिल्लक असल्यास दुसरी प्रत पुढच्या अंकासोबत अवश्य पाठवली जाईल. ☐ जुन्या अंकांच्या प्रती शिल्लक नसतात. ☐ वार्षिक वर्गणी म.ऑ.ने कुडावळ्यास पाठवावी, चेक नकोत. ☐ वर्गणी पुण्यात उज्वळ ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, येथे रोखीने भरता येते.

इ-ग.सं.च्या वर्गणीदारांना सूचना

- ☐ gatimansantulan@gmail.com हे इ-मेल-खाते फक्त ग.सं.चे अंक पाठवण्यापुरतेच वापरले जाते. त्यामुळे कोणीही त्यावर कोणत्याही प्रकारचा प्रतिसाद, पत्रे, सूचना, लेख, वाचण्यासाठीचा मजकूर, इ. पाठवू नये, ही विनंती. त्यांची दखल घेतली जाऊ शकणार नाही.
- ☐ ग.सं.च्या छापील अंकाच्या वर्गणीदारांना इ-ग.सं. विनामूल्य पाठविला जातो. फक्त इ-ग.सं. हवा असेल, तर मात्र वार्षिक वर्गणी रु.३० भरावी.
- ☐ हे इ-अंक आपण इच्छुकांना ‘फॉरवर्ड’ करू शकता. मात्र विनंती अशी आहे की, आपण १ वा २ अंकच नमुना म्हणून फॉरवर्ड करावेत. जर त्यांना ते कायम हवे असतील, तर त्यांनी स्वतः (वा त्यांच्यासाठी आपण) वार्षिक वर्गणी रु.३० भरणे उचित राहिल.
- ☐ १२ अंकांनंतर आपला इ-पत्ता रद्द केला जातो. त्यामुळे, पुन्हा वर्गणी भरताना इ-पत्ता पुन्हा कळवणे आवश्यक आहे.

—संपादक

सौर दिनदर्शिका					
रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र

गतिमान संतुलन सौर माघ, शके १९३७

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860 घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि.3/10/2002